

Recenzie

Petra Burzová: Okouzlení pohledem na dav. Principy uzavření a meze postsocialistické slovenské identifikace

Praha: Sociologické nakladatelství SLON 2014, 157 s. ISBN 9788074191831

Na Slovensku vedľa seba existujú dva paralelné svety, ktoré k sebe cítia vzájomný odpor, nediskutujú spolu, kritizujú sa, ale zároveň sú oba zrejmo súčasťou slovenskej spoločnosti. Jedným z týchto svetov je liberálno-občiansky tábor antikomunistických elít, druhým je svet národnárov a ich údajných podporovateľov a podporovateľiek. Kniha *Petry Lupták Burzovej Okouzlení pohledem na dav: Principy uzavření a meze postsocialistické slovenské identifikace* je prelomová v tom, že explicitne poukazuje na vzťahy medzi týmito dvoma svetmi a vnáša do nich dáta z antropologickej a sémiologickej analýzy. Je to však práve empiria, ktorá je zároveň aj miernou slabinou knihy. Akokoľvek sa s celkovým pohľadom autorky stotožňujem a považujem jej monografiu za veľmi vítané, priam dlho očakávané dielo, kritici a kritičky z opačnej strany politického spektra budú mať možnosť výskum spochybníť pre niekoľko analytických nedostatkov.

Prvý – liberálno-občiansky – svet charakterizuje vnímanie roku 1989 ako bod nula, ktorý oddeľuje dobu temnej totality od doby slobody. Slobodu však ohrozuje prispôbivá väčšina kontaminovaná komunizmom, ktorá vracia na scénu totalitu v podobe mečiarizmu a vlády jednej strany Roberta Fica. Tejto väčšine je treba vzdorovať plávaním proti prúdu. V liberálno-občianskom diskurze sú hlavnými pozitívnymi aktérmi aktívni občania – jednotlivci. Negatívne je, naopak, konotovaný ľahko zmanipulovateľný dav a nepriatelia slobody – komunisti, demagógovia a skorumpované politické a ekonomické elity. Najvyšší symbolický kapitál v tomto diskurze majú bývalí disidenti, bojovníci proti Mečiarovi a Ficovi. Spochybňovanie kapitalizmu a kritika neoliberalizmu sú v tomto diskurze podľa autorky analogické komunistickej kritike imperializmu.

Druhý – národnostnou príslušnosťou definovaný – svet charakterizuje zdôrazňovanie národnej kolektivity Slovákov, kresťanskej pospolitosti, vedomé vytváranie kolektívnej pamäti rozumným historizmom, hrdosťou na príslušnosť k slovenskému národu a podieľanie sa na jeho rozvoji a na zvyšovaní konkurencieschopnosti Slovenska.

Rozdelenie Slovenska na dva svety (popri ktorých existuje „tretí svet“ Rómov a Rómiek) je síce vítaným teoretickým zjednodušením reality, avšak v texte chýba nuansovanejšia analýza prepojenia týchto svetov. Schematické vyobrazenie dvoch protikladných diskurzov ignoruje intelektuálnu produkciu, ktorá nezapadá ani do jedného diskurzu a kde by sa dalo zaradiť napríklad produkciu z webového portálu JeToTak, v minulosti možno Nové slovo či diskusie organizované občianskym združením Proforum. Hoci je užitočné empiricky ukázať existenciu dvoch kľúčových slovenských diskurzov, v texte chýba aspoň poznámka pod čiarou, že aj keď sú tieto diskurzy dominantné, nie sú jedinými slovenskými diskurzami. Hlbšia analýza by potom mohla poukázať na silu či slabosť alternatívnych diskurzov.

Takisto sa čitateľovi nechce veriť, že medzi týmito dvoma diskurzami nedochádza k žiadnej diskusii. Hoci sám vnímam ignoranciu zo strany liberálno-demokratických elít podobne ako autorka, je len ťažké uveriť, že táto ignorancia je natoľko pevná, že by vylučovala akúkoľvek interakciu. Napríklad Eduard Chmelár v roku 2005 v denníku SME kritizoval „vládne mimovládky“ a ich financovanie zo štátneho rozpočtu USA. Z liberálneho tábora mu odpovedali Eliška Sláviková z Človeka v ohrození a Juraj Ďurina z Fair Analyses.

Ďalším problematickým bodom knihy je, že sa z analýzy zdá, akoby na Slovensku dominoval liberálno-občiansky diskurz. Autorka píše o monopole bývalých disidentov na symbolický kapitál (napr. s. 65, na s. 123 ale píše, že „tí, ktorí sa túžili stáť príslušníkmi toho, čo vnímali ako slobodný západný svet [...], veľmi rýchlo prišli o svoj monopol na symbolický kapitál“). Skutočne išlo hneď po revolúcii o monopol? Ako si v takom prípade vysvetliť volebné výsledky komunistických a iných ľavicových strán? Neišlo skôr o symbolickú dominanciu nad časťou spoločnosti, ktorej konkurovala odlišná symbolika etnického a politicky ľavicového rázu? Samotné elity liberálneho diskurzu by, ako to píše aj autorka, boli z takej charakteristiky slovenskej sociálnej reality prekvapení, keďže sa naopak cítia byť červeno-hnedou dominanciou ohrozovaní. V texte rovnako chýba analýza sily nacionalistického diskurzu. To, že sa oba diskurzy navzájom vylučujú, je dôležitým tvrdením, avšak to, že liberálno-občiansky diskurz je nejakým spôsobom silnejší, vonkoncom nie je samozrejme.

Kľúčovým prínosom knihy okrem pomenovania samotnej liberálno-nacionalistickej binarity je spochybnenie vžitej predstavy o národnárskej orientácii davu údajne nostalgického za obdobím komunizmu. P. Burzová tu dokazuje dôležitosť antropologického výskumu pre chápanie našej spoločnosti. Vďaka nemu zistila, že väčšina návštevníkov udalostí organizovaných národne orientovanými skupinami sa prišla napríklad „pozrieť na Fica“ alebo na predstavenie Lúčnice a zároveň bola kritická voči národnárskym ideologickým lídrom a niekedy si z nich údajní spiatočníci aj robili posmech. (s. 109)

Hlavným zistením je však dôvod, pre ktorý na tieto stretnutia chodia a tu je vidno kľúčovú slabinu elitárskeho liberálno-demokratického diskurzu. Vzhľadom na to, že ten väčšinu slovenských obyvateľov vylučuje a neumožňuje im cítiť spolupatričnosť, skupinovú príslušnosť hľadajú inde a nachádzajú ju na stretnutiach Slovákov a Sloveniek. Sem patria vďaka svojmu občianskemu preukazu, takže im stačí prísť a stávajú sa súčasťou niečoho, čo ich presahuje. (s. 113) Ťažko kritizovateľná túžba niekam patriť je tak najsilnejšou námietkou voči liberálom. Títo by si v prvom rade mali uvedomiť aroganciu svojho vlastného diskurzu.

Zároveň však v knihe chýba vyslovenie pochybností o takom dokonale homogénnom diskurze a autorka si mohla dať námahu a vyhľadať články, ktoré sa nejakým spôsobom usilujú o komunikáciu so všetkými občanmi Slovenska. V ostatnom čase vidíme túto tému veľmi živo v súvislosti s diskusiou o tom, či sa máme baviť s voličmi Ľudovej strany naše Slovensko. Zdráhal by som sa uveriť, že v minulosti nezazneli podobné hlasy napríklad voči voličom Smeru alebo SNS. To však neznamena, že by v liberálno-občianskom diskurze nebolo dominantne prítomné elitárstvo a nadradenosť a je prínosom, že autorka na to poukazuje.

Užitočná a zároveň nedostatočná je analýza tohto diskurzu. Samotný analyzovaný korpus obsahuje publikácie bývalých disidentov, neziskových organizácií (napr. IVO), reláciu Lampa, časopis .týždeň a denník SME spolu s verejnými diskusiami, aké bývajú napríklad na Pohode. (s. 29) Kniha neobsahuje presné vymedzenie korpusu. Vo svojej publikácii sa autorka zamerala na prezentáciu analýzy publikácie *Dvadsaťpäť* obsahujúcej stĺpčeky z .týždňa a texty Milana Šimečku v knihe *Hľadanie obáv* vydanej v roku 1998. Tvrdenie, že ide o jeden z dominantných diskurzov, sa tak neopiera o dostatočný empirický výskum. Autorkina analýza stačí na tvrdenie, že je tu nejaký diskurz, a širšie skúmanie by bolo potrebné na to, aby sa dalo povedať, že tento diskurz je skutočne dominantný. Takýto výskum by zahŕňal analýzu rôznych šedých, politicky menej exponovaných diskurzívnych priestorov, akými sú bulvárne tlačoviny či komerčné televízie, ale aj vládne dokumenty alebo aj diskurz mimovládnych organizácií, ktoré nepatria do bratislavskej kaviarne. Treba teda na jednej strane oceniť prínos autorkinej analytickej práce nielen pre jej analýzu, ale aj ako muníciu do mocenských bojov prebiehajúcich v slovenskej verejnej diskusii, ale zároveň treba uznať aj limity jej zistení.

Autorka tiež tvrdí, že „významnú rolu pri presadzovaní „reformných balíčkov“ zohrali epistemické komunity neoliberalov s podporou medzinárodných finančných inštitúcií“. (s. 21) Akokoľvek mám na vec podobný názor, otázkou pre skeptického čitateľa ostáva, akým spôsobom bola táto „rola“ naplnovaná? Aká bola interakcia s úradníkmi, predstaviteľmi vlády, médiami a voličmi? Čo dokazuje, že neoliberálne think-tanky mali vôbec nejaký vplyv a ako sa to dá merať? Chmelár v roku 2005 písal o infraštruktúre slovenského neoliberalizmu. Autorka síce cituje relevantné zdroje (napr. Eyal a kol.), avšak v knihe podobne ako v Chmelárovom článku chýbajú presvedčivé empirické dáta, ktoré by problematizovali pôsobenie uvedených epistemických komunít.

Autorka takisto tvrdí, že „reformy výrazne podporovala aj novinárska obec a obchodný a bankový sektor a boli často vítané akademickou obcou ako nutný krok od zaostalosti smerom na Západ“. (s. 21) Na prvý pohľad sa aj mne zdá, že to tak skutočne bolo, ale na takéto tvrdenie treba empirickú analýzu, ktorá sa bude zaoberať aj tými novinármi a novinárkami, obchodníkmi a akademikmi, ktorí reformy odmietali. Koľko ich bolo a aká bola ich diskurzívna sila v celej slovenskej spoločnosti? Bola zanedbateľná, ako to naznačuje autorkino paušalizujúce tvrdenie, alebo mali títo kritici reforiem vplyv aspoň na niektorých Slovákov?

Ďalším problémom je, že hoci antropologický výskum priniesol také závažné zistenia na strane národnárskeho diskurzu, podobná analýza úplne absentuje na strane predstaviteľov liberálno-občianskeho diskurzu. Možno by stačilo urobiť rozhovory s bežnými účastníkmi Pohody a zistili by sme, že im prekáža politizácia tohto festivalu a možno by stačilo analyzovať diskusie pod článkami v denníku SME a zistilo by sa, že liberálna hegemonia nie je taká silná, ako sa to zdá, keď človek analyzuje články z časopisu .týždeň. Ale možno sa mýlim.

Autorka uvádza festival Pohoda či kníhkupectvo Artfórum ako súčasť kultúrnej scény údajne napomáhajúcej disidentom v ich snahách o tvorbu slovenských liberálnych subjektov. Akokoľvek sa s takýmto tvrdením stotožňujem, v knihe chýba zmienka o tom, že Artfórum predáva knihy kritikov liberálneho diskurzu a že na

Pohode pravidelne vystupujú ľavicovo orientovaní umelci a medzi mimovládnyimi organizáciami tam dnes nájdeme hlasné kritičky amerického imperializmu (Inštitút ľudských práv) či obhajcov radikálnych riešení v oblasti životného prostredia (Živica, Greenpeace, Vlk). Liberálno-občiansky diskurz je jednoducho omnoho poréznejší, než ako to vyznieva z recenzovanej publikácie. V texte tiež absentuje zmienka o diskusiách o Pohode vedených medzi Kaščákom, Blahom, Havranom a Weisenbacherom.

Do istej miery je problematické aj nazývanie denníka SME pravicovým. Akokoľvek to platí o tomto denníku počas väčšiny jeho existencie, dnes v jeho následníkovi Denníku N nájdeme napríklad volanie po slušnej ľavici. Analyticky pociťové by teda bolo zistiť, kedy k zmene v tomto denníku začalo dochádzať a minimálne uviesť tento súčasný posun. Odvážim sa tvrdiť, že zmena započala pred rokom vydania knihy (2014).

Námietka týkajúca sa premeny liberálneho diskurzu obzvlášť platí pri pohľade na stotožnenie kritiky neoliberalizmu s komunistickou kritikou amerického imperializmu Petrom Zajacom. Zajac pre autorku reprezentuje v tejto otázke celý liberálno-občiansky diskurz. Práve analyzovaný Šimečka sa v sociálno-ekonomickej dimenzii posunul doľava a hoci tak učinil po roku 1998, je problematické, že autorka v rámci liberálneho diskurzu tieto posuny nezachytáva. Šimečkov diskurz je naďalej prokapitalistický, ale nie je to podpora kapitalizmu, akú nájdeme u Petra Zajaca. V občianskom diskurze sa pohybujú tak neoliberali, ako aj sociálni demokrati, ktorí dokonca píšú kladné recenzie na knihy od Davida Graebera či Thomasa Pikettyho. A tak hoci neplatí, že „ani jeden z dvoch vyššie pojednávaných diskurzov neoliberalizmus nespochybňuje“ (s. 125), platí, že ani jeden nespochybňuje širšiu kapitalistickú diskurzívnu hegemoniu.

Napokon treba uviesť, že hoci autorka dobre spochybňuje homogenitu „národnárskeho“ hnutia, nielen členovia liberálnej elity by uvítali aspoň zmienku o tom, kam môže pocit spolupatričnosti založený na etnickom základe viesť aj u tých, ktorí nie sú autormi či autorkami diskurzu. Ako sa „nevinní“ kritici národných ideológov stavajú k spoluzitiu s Rómami a (dnes, dva roky po publikácii knihy by čitateľov isto zaujímalo) ako sa stavajú k utečencom alebo ekonomickým migrantom z východu? Z púhej snahy niekam patriť sa môže stať participácia na veľmi problematickom rasovom či národnostnom vylučovaní iných, nielen liberálnych elít.

Celkovo treba knihu Petry Lupták Burzovej oceniť za jej prínos pre analýzu dominantných ideológií na Slovensku. Samotné pomenovanie protikladných diskurzov by malo vyvolať otázky v oboch táboroch. Empirická analýza napriek niektorým nedostatkom významným spôsobom podporuje hlavný argument recenzovanej publikácie. Knihu preto možno brať ako kľúčovú referenciu do diskusií s liberálmi a národníkmi a ako odrazový mostík od ďalšieho výskumu, ktorý by mohol priniesť nuansovejšie dáta.

Tomáš Profant
Ústav európskych štúdií a medzinárodných vzťahov, FSEV, UK, Bratislava
Ústav medzinárodných vzťahov, Praha, ČR